

УДК 378.0011.3

ПРОБЛЕМА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ У ФІЛОСОФСЬКІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ

Хатунцева С.М., к. пед. н.,
доцент кафедри основ здоров'я, фізичної реабілітації та екології
Бердянський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано філософські передумови дослідження феномена самовдосконалення. Розглянуто проблеми розвитку та становлення означеного феномена у філософській спадщині. Порушено проблему формування готовності майбутнього вчителя до самовдосконалення у історично змінному соціокультурному контексті.

Ключові слова: *ідеї досконалості, самовдосконалення, саморозвиток, самоздійснення, самопізнання, внутрішня спрямованість.*

В статье проанализированы философские предпосылки исследования феномена самосовершенствования. Рассмотрены проблемы развития и становления указанного феномена в философском наследии. Поднята проблема формирования готовности будущего учителя к самосовершенствованию в исторически меняющемся социокультурном контексте.

Ключевые слова: *идеи совершенства, самосовершенствование, саморазвитие, самореализация, самопознание, внутренняя направленность.*

Khatuntseva S.M. THE PROBLEM OF TEACHER'S SELF-IMPROVEMENT IN PHILOSOPHICAL SCIENTIFIC VIEWS

The article analyzes the philosophical background of the study of the phenomenon of self-improvement, the problems of development and establishment of a named phenomenon in philosophical heritage. It has been studied the problem of formation of a future teacher's readiness for self-improvement in the historically changing social and cultural context.

Key words: *idea of perfection, self-improvement, self-development, self-actualization, self-knowledge, inner focus.*

Постановка проблеми. Ключовою тенденцією сьогодення є усвідомлення значущості формування та розвитку творчої особистості, яка постійно прагне до самовдосконалення. Ця проблема набуває особливого значення, коли йдеться про підготовку майбутнього вчителя, адже саме від зусиль педагога певною мірою залежить розвиток творчого потенціалу дітей і підлітків. Учитель має бути здатним адаптуватися до сучасних вимог суспільства, гнучко перебудовувати наявні можливості, сили відповідно до нових ситуацій, використовувати власні ресурси для досягнення професійних цілей, бути готовим до професійного самовдосконалення. Філософський погляд на проблему формування у майбутніх учителів готовності до самовдосконалення сприяє пробудженню зацікавленості до знання, соціального буття, актуалізації накопиченого досвіду з цього питання та дозволяє проаналізувати чинники, що впливають на цей процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальними для нашого дослідження є концептуальні ідеї смислового простору філософського знання, філософські принципи розуміння проблеми самовдосконалення, які розкривають у своїх ро-

ботах В. Ільїн, Ю. Коваленко, В. Кремень, М. Ценко та інші вчені.

Проблему самовдосконалення особистості в індійській і китайській культурно-філософських традиціях висвітлено у працях О. Єрахторіної. Філософсько-етичні проблеми обґрунтовано в дослідженнях І. Донцова, В. Нападистої, О. Одоховської, О. Стасевської. Питанням самовдосконалення присвячено праці І. Ковальчук (самовдосконалення як чинник відчуження), В. Тертичної (самовдосконалення особистості: культурологічний аспект), Г. Цветкової (професійне самовдосконалення викладачів гуманітарних дисциплін вищої школи), В. Филипської (філософські підходи до самовдосконалення учителів), Л. Штоми (моральне самовдосконалення в історії педагогічної етики). Дослідження є підґрунтям для більш точного розуміння проблеми самовдосконалення і відрізняються залежно від обраної наукової позиції.

Постановка завдання. Метою цієї роботи є вивчення проблеми становлення й розвитку феномена самовдосконалення учителя у філософській літературі. Завдання статті: на основі вивчення літератури здійснити аналіз науково-теоретичного підґрунтя проблеми становлення й розвит-

ку феномена самовдосконалення у філософській думці, охарактеризувати тенденції розвитку самовдосконалення учителя в історично змінному соціокультурному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання професійного самовдосконалення майбутніх учителів має міждисциплінарний характер і є предметом дослідження філософів, соціологів, психологів, педагогів. Особливого значення у вивченні проблеми самовдосконалення учителя набуває філософський концепт, який розширює уявлення про фундаментальні принципи буття людини, про суттєві характеристики ставлення особистості до перетворень у соціумі, про місце вчителя у суспільстві.

Ідеї самовдосконалення знаходимо серед мислителів давнини. Цікавим є підхід до проблеми самовдосконалення особистості в індійській і китайській культурно-філософських традиціях. На думку О. Єрахторіної [5], усі напрями філософії Сходу свідчать, що самовдосконалення відбувається через самопізнання шляхом самозаглиблення і спостереження внутрішнього «Я», відображає моральний аспект. В індійській філософії приділяється увага внутрішньому світу людини та його діяльнісній компоненті, думка без дії не визнається, наявна практична орієнтація на духовне самовдосконалення. Спільним для індійських філософських шкіл є думка про те, що прагненням людини є власне особистісне моральне самовдосконалення. Так, ортодоксальна школа Стародавньої Індії розуміє самовдосконалення як звільнення людини, усвідомлення нею свого вищого буття (Пурушу – духовна субстанція), людина більше не прагне до чогось у матеріальному світі (Пракриті – матеріальна субстанція). Звільнення означає розділення духу і матерії, вихід людини на вищі рівні духовно-морального та фізичного розвитку. Досягнення нірвани є результатом самовдосконалення у джайнізмі. Неможливість нанесення зла живому є основним принципом цього вчення (принцип ахімси). Душа і світ є вічними субстанціями, а самовдосконалення досягають тільки аскети. Буддизм вважає самовдосконаленням заспокоєння дхарм – миттєвих сутностей. У результаті такого заспокоєння людина знищує свою карму, досягаючи нірвани [5, с. 43–45]. Отже, східна філософія розглядає самовдосконалення особистості через внутрішній світ людини і характеризується внутрішньою спрямованістю.

Розглянемо формування готовності майбутнього вчителя до самовдосконалення як особливу діяльність із творення нових

знань у історично змінному соціокультурному контексті.

Античний період характеризується онтологічно-космологічним характером. Зразком досконалості є космос, ідеальними взірцями для людини були боги, герої міфів. Учені описують досконалість як форму деякого вищого раціонального синтезу філософських основ міфології, релігійного космологізму, філософії природи, розглянутій у її цілісності (натурфілософії) [7]. Ідеал досконалості набуває форми раціонально-практичної ознаки життя особи і суспільства.

Мислителі того часу звертали увагу на важливість самопізнання як складової інтелектуального самовдосконалення. «Знання про незнання привносить хвилювання у духовний світ індивіда, змушує його сумніватись у повноті й непогрішності досягнутих знань; воно збуджує затхлий спокій самовдоволеного всезнайства, нещадно викриваючи та розвінчуючи невігластво, водночас збуджуючи потребу в новому знанні, у скасуванні виявленого невігластва. Таким чином, перед людиною відкривається проблемність її інтелектуальної діяльності та всього духовного життя» [4, с. 86]. У контексті нашого дослідження важливими є погляди Сократа на проблему самовдосконалення. Мислитель звертав увагу на проблему прагнення індивіда до саморозвитку, напруження інтелектуальних сил. Філософ говорив, що хто хоче здвинути світ, хай здвине себе. Для глобальних зрушень необхідно починати з себе: перебудовувати свої сутнісні характеристики. Сократ вбачав у самовдосконаленні інтелектуальну складову: «Висока культура розуму, дисципліна, зібраність думки, її зосередженість і мобільність стоятимуть у центрі. Але все це становить інструментальний бік, «технологію» сократівського самовиховання. Метою самовдосконалення особистості, за Сократом, є моральне піднесення її розуму. Піднесення розуму до такого ступеня, коли в ньому гармонійно поєднується знання й моральність, створює найвищу, в розумінні Сократа, добродієність – мудрість» [4, с. 88]. Головними ідеями філософа є пошук істини, основ моральності. Сократ позитивно оцінює людські сили, наголошує на потребі у самовдосконаленні: «У кожній людині є сонце. Тільки дайте йому світити» [10, с. 77]. Отже, філософія Сократа концентрується на поведінці людини, характеризується непохитною вірою у силу розуму, роздумами про добро і зло, моральні цінності, мудрість, сутність знання.

Ідеї самовдосконалення зустрічаємо у спадщині Геракліта, Демокрита, Аристоте-

ля. Зародження ідей самопізнання простежуються у Геракліта, який говорив: «Кожній людині притаманно пізнавати себе та мислити» [6, с. 21]. Філософ уважав, що все змінюється. Демокрит наголошує на таких цінностях як самопізнання, самоконтроль, здатність людини до самозбереження та самодисципліни. Філософ розмірковував над питаннями існування принципів, ідеалів. Останні є моральними основами, до яких треба прагнути [3]. За Демокритом, постійна робота над людською сутністю, досягнення душевної гармонії, симетрії, безсмертя душі й духу є щастям [14, с. 18]. Із позицій раціоналізму підходить до проблем людського самовдосконалення Аристотель. Для вдосконалення людина має бути спочатку добродісною: «Природа дала людині в руки знаряддя – інтелектуальну та моральну силу, але вона може скористатися цим знаряддям у протилежному напрямі; тому людина без моральних настанов є істотою нечесною та дикою, підлою у своїх статевих і смакових інстинктах» [6, с. 45]. На внутрішній комфорт, незалежність від богів, обставин, випадковостей звертав увагу Епікур. Він уважав, що самовдосконалення передбачає таке влаштування внутрішнього світу, за якого особистість є розсудливою, покладається на себе, постійно підживлюючи моральну якість [14, с. 19]. Отже, розсудливість як моральна чеснота, є підґрунтям невинного самовдосконалення у системі поглядів Епікура.

Характеризуючи цей період, зауважимо, що його змістовне наповнення зумовлене єднанням фізичної краси та духовної досконалості, зверненням до природи, природної доцільності. Вчителі виховують гідних, вартих уваги вихованців. Гідним членом суспільства є людина, в якій моральне не відокремлюється від прекрасного, гармонійно поєднані естетична та фізична досконалість.

У період Середньовіччя самовдосконалення пов'язували з моральним ідеалом. Тоді вважали, що пізнання відбувається через образ Бога, якого людина має в душі. Таке пізнання передбачає декілька етапів, сходинок: бачення природного розуму, бачення розуму, піднесеного вірою, просвітленого Письмом, натхненного спогляданням, проясненого пророцтвом, поглиненого захватом. На вищих щаблях розуміння душа поєднується з Богом. Також цей період характеризується цінністю теологічних чеснот – віри, надії, любові, що сприяли духовному очищенню душі, містичному осяянню. Першою сходинкою до єднання з Богом є визволення душі від зла, наступною – внутрішнє просвітлення душі.

Поширеною була думка про цінність індивідуального буття. Основою християнського бачення людини є індивідуальна людська душа та її спасіння. Акцент на тезі, що буття є одиничним, вплинув на розвиток уявлень про індивідуалізацію свідомості. Не менш важливе значення для усвідомлення людиною себе суб'єктом морального вибору мала ідея про свободу волі. Поряд із пізнанням, що вбачається метою життя, на перший план виходить цінність здібностей інтелекту, здатність індивіда до свідомого управління вчинками, воля. Вважається, що воля є найдосконалішою серед здібностей. Пізнання – це пасивний процес, тоді як воля наближує людину до Бога. Таким чином, стрижнем душі є не розум, а воля. Бог розглядається як воля, а оскільки рисою волі є свобода, то істини моралі (Божі заповіді) – досконалі [2]. Отже, ідеї цілісного сприйняття світу базувались на церковних канонах і, з одного боку, не надто сприяли розвитку індивідуальності, а з іншого – заохочували особистість до самоосвітньої діяльності, оскільки церква поширювала книги, підтримувала школи, університети. У цей період значна увага приділялась свідомому управлінню людиною своєю діяльністю та поведінкою у процесі прийняття рішень на шляху до поставлених цілей.

Епоха Відродження характеризується підвищенням інтересом філософів того часу до питань самовдосконалення. Соціально-громадський, чуттєво-духовний, індивідуальний виміри є основою вивчення проблеми досконалості цього періоду. Одним із видатних представників Проторенесансу є Ф. Петрарка, який пов'язує самовдосконалення із самопізнанням, самозаглибленням, усвідомленням внутрішньої краси духовності. Основним шляхом до досягнення щасливого життя, на його думку, є розвиток свого «Я» та наближення до Божественного, що постає як мета існування [8]. У гуманістичних концепціях представлені ідеї розвитку людини. Відбувається звільнення персоналістичних уявлень від релігійного і природно-космічного змісту. Досягнення досконалості можливе за умови докладання власних зусиль. Домінантна роль у розвитку наукового світогляду періоду Ренесансу належить ідеям індивідуальності, розкриттю можливостей особистості [14, с. 21]. Г. Цветкова наголошує, що основними фундаментальними положеннями гуманістичної філософії епохи Відродження є прагнення до самореалізації, самоактуалізації [14]. Антропоцентричні уявлення визначили подальший прогрес у розробці гуманістичної концепції саморозвитку людини, за якою досягти досконалості можна

тільки завдяки власним зусиллям, що є основою самовиховання.

Ідеями самостворення людини пронизана філософія Нового часу. У зв'язку з бурхливим розвитком науки і техніки поширення набули ідеї раціоналізму, а в центрі уваги опинився розум. Визначальним чинником у формуванні моделей самоздійснення стала індустріальна цивілізація, що вимагала від ділової людини ініціативності, раціональності [13, с. 9]. Цей період характеризується появою ідеї суверенної особистості, формуванням людини як автономного суб'єкта. Набуло поширення виховання широких здібностей до самостійного мислення. У цей час утверджуються гуманістичні погляди на людське самовизначення: людина не всесильна, але здатна володіти собою. Г. Цветкова наголошує, що філософія Нового часу визнає людський розум як такий, що перебуває у постійному пошуку, здатний до ясного, об'єктивного пізнання, є ефективним знаряддям за умови роботи над собою, постійного самовдосконалення [14, с. 24]. Водночас людський шлях не позбавлений і помилок, сумнівів, ілюзій. Отже, традиції об'єктивного раціоналізму відображають таку позицію, що доводить компетентність розуму.

Також цій епосі притаманні ідеї свободи та гідності особистості. Головним концептом є природничий початок: людина має природні та духовні, гідні задоволення потреби. До людської природи філософи відносять розум, свободу, первісну («природну») рівність з іншими людьми, право володіти приватною власністю. Мислителі XVII – XVIII ст. акцентують увагу на свободі як умові самовдосконалення особистості [14, с. 24–25]. Отже, філософія Нового часу описує людину як істоту з широкими можливостями, яка є ініціативною, енергійною, раціональною.

Друга половина XVIII – перша половина XIX ст. характеризується суттєвими змінами у розумінні феномена самовдосконалення. Представники німецької класичної філософії усе більше уваги приділяють людській сутності, критеріям науковості, критичній самосвідомості. Німецька класична філософія розробила цілісну діалектичну систему розвитку, що може бути використана для всіх галузей людського буття. При цьому увагу зосереджено на гуманістичних цінностях, принципах моральності та свободи [14, с. 26–27]. У категоричному імперативі І. Канта індивідуальне тісно пов'язане із загальнолюдським. На думку філософа, кожна конкретна моральна справа людини має підняти її на найвищу вершину. Людина має усвідомлювати, що кожний її вчинок зрештою впливає на все людство. Людина

своїми діями обирає долю не тільки собі, а й людству в цілому. Основою самовдосконалення є моральний ідеал. Людина має дотримуватись вищого морального закону, якщо ж ні – вона віддаляється від справжньої людської моральності, руйнуючи її. Моральною вважається дія тоді, коли в основі людських учинків є обов'язок перед людством, перед кожною конкретною людиною, а самовдосконалення досягається завдяки дотриманню вимог категоричного імперативу [14, с. 27]. Іншим є погляд Г.Ф. Гегеля на самовдосконалення. На його думку, самовдосконалення лежить у площині загальних принципів розуму та волі, невпинно дотримуючись яких індивід долає свою неповноцінність, стає цілісною особистістю. На думку Г.Ф. Гегеля, фундаментом буття кожної людини є сенсо-ціннісне самоствердження: «Нескінченне право суб'єкта полягає у тому, що сам він знаходить задоволення у своїй діяльності, у своїй праці. Якщо люди повинні цікавитись чимось, вони повинні самі брати участь у цьому, знаходити у цьому задоволення для відчуття особистісної гідності. Тому нічого не відбувається та нічого не виробляється без того, щоб діючі індивідууми не отримували задоволення; це – приватні особи, тобто в них є певні, притаманні їм потреби, намагання, взагалі інтереси, серед цих потреб є потреби не тільки в тому, щоб володіти власними потребами та особистісною волею, а й у тому, щоб у них були особистісне розуміння, упевненість або думка, що відповідає їхнім особистим поглядам, якщо тільки з'явилася потреба мати судження і розум. Потім люди, якщо вони повинні діяти заради справи, бажають, щоб вона взагалі подобалася їм, щоб вони могли брати в ній участь, керуючись своєю думкою про її гідність, про її правоту, вигоду, користність» [1, с. 22–23].

Учені звертають увагу, що друга половина XVIII – перша половина XIX ст. характеризується наявністю суперечностей, що відбивається на концепції людського самовдосконалення. На арені світу ідеалів та цінностей з'являються програми саморозвитку особистості, що формуються за такими напрямками: реальне та ідеальне, наявне та належне. «Це знаходить відображення у суспільній свідомості, у розвитку педагогічної науки, у яких формується кілька альтернативних концепцій саморозвитку, пов'язаних із протилежними уявленнями про досконалість (приклад – мета виховання – ідеальна людина, що намагається дотримуватись морального імперативу, та раціональна людина – реально існуючий об'єкт для наслідування)» [14, с. 28].

Відповідно до «філософії Людини» Л. Фейербаха досконалість криється у самій людині – найвищій у ціннісному відношенні істоті. На думку філософа, саме людина є абсолютною цінністю, він звертає увагу на родовий початок, сутнісні характеристики. Мислитель акцентує увагу на моральних якостях людини, без яких неможливе існування людини, вказує на її всемогутність. Серед таких якостей він називає мудрість, доброту. І фізичне, і психологічне, й емоційне життя є ціннісною основою для самовдосконалення. За Л. Фейербахом, подолання відчуження, самовдосконалення можливі лише завдяки просвітництву, усвідомленню й подоланню ідеалізму. Згідно з етикою Любові людина повинна жити справжнім істинним життям, у якому немає місця предметно-практичній діяльності [8, с. 424–425].

Філософія ХХ століття вирізняється розвитком екзистенціалістичних та персоналістичних ідей, у центрі уваги яких проблеми життєдіяльності та світовідчуття індивіда у суспільстві. Науковці цього часу звертають увагу на прагнення людини до виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, активність людини, її унікальність, самовдосконалення, свободу, самореалізацію [14, с. 33]. Особливої уваги в контексті нашого дослідження заслуговує персоналістська концепція, у якій ідеться про зв'язок праці з цілісним самовиявленням особистості, що здійснює себе як суб'єкт не тільки виробничої, а й моральної, естетичної, релігійної, духовної діяльності. Ж. Лакруа наголошує, що працювати – це робити себе, створювати – це вдосконалювати себе та вдосконалювати світ. Це стає здійсненням за умови, що людина співвідносить власну діяльність із трансцендентною перспективою. У персоналістичних ідеях розгортаються питання про самосвідомість людини як про дух, тобто частину суб'єктивності, а життя людини трактується із позицій добра і зла, гріха. Дух визнається специфічною смисложиттєвою сферою людського досвіду, що визначає виникнення такого явища, як предметно-конкретне самоздійснення людини. Природа духу така, що може перетворюватись, а його ознакою є відкритість до вищого буття. Усвідомлення трансценденції духу відбувається у моменти потрясіння, одкровення, осяяння. Відповідальність за розвиток самосвідомості, духу лежить на конкретній людині. Долання кризового стану сприяє створенню нової шкали цінностей [11, с. 321].

На філософській арені сьогодення є філософські течії, які підтримують духовне, трансцендентне. Акценти розставлено на

гармонійному існуванні людини, збалансованості екзистенції.

Засновник філософської антропології М. Шелер порушує проблему врівноваження аспектів людського буття. Філософи зауважують, що обґрунтування сутності людського буття та людської індивідуальності призведе до смислотворчості як здатності розбудовувати свій внутрішній світ, власний мікрокосмос, що інтелектуально абстрагує людину від реального буття. На думку М. Шелера, врівноважуватись мають природні, фізичні та психічні особливості людини. Також перетворень зазнають відмінності менталітетів, поглядів, духовні, індивідуальні характеристики. Конверсії зазнають погляди на «Я», світ і Бога, наукове знання й освіту, фізичну й розумову працю [12]. Сучасні думки філософів про самовдосконалення зосереджені не на зміні об'єктів, а на зміні суб'єкта. Особлива увага приділяється інтелектуальним цінностям, тоді як духовний аспект людського буття залишається віддаленим. Зв'язок інтелектуального й духовного не міцний.

Інші філософи вказують на підсилення значення духовності в житті сучасного суспільства, відзначають її як основу самовдосконалення людини [9]. Сучасні умови вимагають докорінної перебудови свідомості, поведінки людини, гармонійного поєднання раціонального інтелекту та духовно-емоційної сфери. Вчені відзначають, що фундаментом досконалості є внутрішній світ людини, її духовність, пов'язують самовдосконалення із саморухом, самостворенням. Зауважують, що людина, яка відчує насолоду керованого власноруч саморуху, навряд чи захоче коли-небудь відмовитись від захоплюючого поступу вперед. Найважливішою проблемою буття є само створення [14, с. 36]. «Життя людини й досвід ХХ століття підтвердили положення екзистенціалізму й психоаналізу щодо людського існування. Людина – це складний, непередбачуваний, суперечливий, нелінійний витвір природи. Це знайшло своє відображення в новому методі – синергетиці, або теорії організації людино-твірних систем. Принципи цієї теорії відображають усю складність останньої, а саме: це принципи флуктуації, нелінійного розвитку, непередбачуваності, нелінійності, нетерпимості до зовнішніх втручань, самоорганізації» [14, с. 38]. ХХ століття характеризується ідеями відкритості й незавершеності людини. Кожна людина є частиною суспільства. Людина сама здатна робити свій життєвий вибір, постійно зростати духовно, реалізовуватись [14, с. 38].

Таким чином, людина є незавершеною, відкритою до самовдосконалення протягом життя. Учитель має розв'язувати складні питання про наявність добра і зла у власній душі, усвідомлювати зміни, що визначаються суперечностями та опосередковуються впливом зовнішніх умов і чинників, спиратись на внутрішню складову учня.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, кожний розглянутий період характеризується певними поглядами на самовдосконалення. Античний період характеризується розвитком уявлень про самопізнання як основу самовдосконалення, зверненням до природи. В епоху Відродження спостерігається зосередженість філософів на гуманістичних концепціях розвитку людини, акцент на необхідності вольових зусиль для досягнення мети, самопізнання залишається в центрі уваги мислителів. Філософія Нового часу пропонує моделі самоздійснення, що базуються на здатності особистості володіти собою, раціональності відповідно до розвитку цивілізації. Період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. вирізняється вивченням людської сутності, виокремленням критеріїв науковості. Гуманістичні цінності та принципи моральності є базовими для розвитку людини. У XX столітті увагу науковців прикуто до персоналістських ідей. Учені пов'язують ефективну діяльність учителя з особистісним самовиявленням, а подолання певних кризових ситуацій сприяє переходу на більш високі щаблі збалансованої екзистенції. Сучасні дослідження зосереджені: 1) на процесах усвідомленого створення нових для людини значень, смислотворчості; 2) на проявах духовного і творчого потенціалу особистості; 3) на прагненнях самостійного створення умов для повного прояву своїх потенцій; 4) на акцентуації незавершеності людини, відкритої до самовдосконалення протягом життя; 5) на позиціях цілісності особистості як умови ефективного саморозвитку майбутнього вчителя.

Перспективи подальших розвідок цього напрямку вбачаємо в дослідженні філософських теорій, ідей, концепцій з метою обґрунтування методологічної основи пі-

знання процесу самовдосконалення майбутнього вчителя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гегель Г.Ф. Сочинения : в 14-ти т. / Г.Ф. Гегель. – М. : Госполитиздат, 1929–1959. – Т. 4. – 440 с.
2. Горський В. Історія української філософії : [курс лекцій] / В. Горський. – К. : Наук. думка, 1996. – 286 с.
3. Демокрит о человеке, его жизни и ценностях // История философии. Запад–Россия–Восток : в 4-х кн. / М.В. Мотрошилова (ред.). – Кн. 1. Философия древности и средневековья. – М. : Греко-латинский кабинет, 1995. – С. 82–85.
4. Донцов И.А. Самовоспитание личности. Философско-этические проблемы / И.А. Донцов. – М. : Политиздат, 1984. – 285 с.
5. Єрахторіна О.М. Нариси до проблеми самовдосконалення особистості в індійській і китайській культурно-філософських традиціях / О.М. Єрахторіна // Науковий вісник. Серія «Філософія». – 2015. – Вип. 45. – Ч. 2. – С. 43–48.
6. История политических и правовых учений : [хрестом. для юрид. вузов и фак-тов] / сост. и общ. ред. Г.Г. Демеденко. – Харьков : Факт, 1999. – 1080 с.
7. Ковальчук І.Л. Самовдосконалення як чинник подолання відчуження : філософсько-антропологічний аналіз : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 / І.Л. Ковальчук. – Луцьк, 2009. – 212 с.
8. Краткая история философии / под. общ. ред. В.Г. Голобокова. – М. : Олимп; Изд-во АСТ, 1997. – 576 с.
9. О человеческом в человеке / под. общ. ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – 384 с.
10. Платон. Апология Сократа / Платон // Собрание сочинений : в 4 т. / Платон. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 70–111.
11. Рикёр П. Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике / П. Рикёр ; пер. с фр. И.С. Вдовина. – М. : Канон-Пресс-Ц; Кучково поле, 1995. – 624 с.
12. Табачковський В.Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неєвклідової рефлексивності» / В.Г. Табачковський. – К. : Парапан, 2005. – 432 с.
13. Тертична В.Ф. Самовдосконалення особистості: культурологічний аспект : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / В.Ф. Тертична. – Х., 1999. – 20 с.
14. Цветкова Г.Г. Професійне самовдосконалення викладачів гуманітарних дисциплін вищої школи : [монографія] / Г.Г. Цветкова. – Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2014. – 478 с.